

SZEMLE

H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Universitas Könyvkiadó, Budapest 2004.

A hitújítás énekköltészetének kutatása a XIX. századi énekkiadások óta szenved a himnológiai és költésztörténeti szempontok széttartásának következményeitől. Annak a századnak az énekköltészetét, melyben „a széptudományok *üdököztető szerepet* kapnak”,¹ nem lehet sem kizárólag a himnológiai, sem csupán a költészeti aspektusában feltárni. Ha például a kutatás csak az énekek szövegére koncentrál, elfeledve azok liturgiai funkcióját, ekkor keletkeznek olyan énekkiadások, melyek nem tartalmazzak kottát. E kettéhasadt, világi és egyházi kutatástörténet képtelen funkcióját betölteni egy olyan korszak megértésében, melynek ismeretlen volt e mostani betegség. A teológia-történet is szenved attól, hogy míg a pozitivista szemléletet képes volt ötvözni egyháztörténeti szempontjaival, addig a költészet, zeneelmélet nem nyert befogadást. „Innen van, hogy amíg például a magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásait, kevés kivétellel, jóformán a legapróbb részletekig ismerjük, addig olyan elemi kérdésekkel, hogy honnan ered, és minő egyetemes szellemi áramlatok hatása alatt változott és fejlődött például a magyar protestáns ének- és liturgiakincs, zavarba lehet hozni a legtanultabb embereinket is.”²

A *Historia Litteraria* sorozat 17. részeként megjelenő gyülekezeti ének történetét a XVI–XVII. századi magyar protestáns énekanyag egészét vizsgáló, az énekeskönyvek keletkezését hatástörténetük összefüggéseiben szemlélő szintetizáló tanulmánykötet, könyvjegyzék és bibliográfia. A magyar énekeskönyvek első jegyzékét Újfalvi Imre készítette el 1602-ben, s a későbbi kutatások érdeklődését is befolyásolta az a gyakorlati cél, hogy az éppen aktuális énekeskönyv megreformálásához keressenek támpontokat. A magyar kutatás a német himnológiai kutatások hatására az 50-es évektől élénkült meg. Eleinte több tanulmány, mint szövegkiadás jelent meg, majd a „források kritikai és facsimile kiadásai örvendetesen megsaporodtak” (100.). A hitújítás egyházai egyedül a Biblia tekintélyén alapuló istentiszteletének, kegyességi gyakorlatának újra kellett értelmeznie az éneklés és a zene lelki értékét. Ezt az újragondolást tükrözik azok a korabeli szövegek (énekeskönyvi előszók, ajánlások, prédikációk), melyek az éneklés teológiáját képezik, érintve a himnológia, liturgika, homiletika és a zeneelmélet területeit, évszázadokra meghatározva az evangélikus, református és unitárius éneklés formáit. *A régi magyar gyülekezeti ének* c. kötet elsősorban a gyülekezeti éneklés történetét, az énekek, énekeskönyvek adatait a befogadói közegben értelmezve rajzolja meg a protestáns

¹ Imre Mihály: „Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig”, in *Retorikák a reformáció korában*. Debrecen 2000. 1.

² Révész Imre: *Tegnap és ma és örökké ...* Debrecen 1944. 25.

énekek megjelenésétől 1700-ig. A könyv címében kijelölt időközt „egyrészt a gyülekezeti énekeskönyvek belső története, másrészt gyakorlati megfontolások indokolják.” (11.). Az 1692–1696 között megjelenő evangélikus énekeskönyv (*Zöngedező mennyei kar*) a protestáns énekeskönyvek felekezeti megszólásának új típusát hozta létre. A szerző lenyűgöző forrásismerete lehetővé teszi, hogy a szövegek maguk hozzák létre értelmezői rendszerüket, beépítve ugyan a nemzetközi himnológiai szakirodalom szempontjait (elsősorban Jenny, Markus 1960), de létrehozva a bibliográfiai formában megírt énekeskönyvtörténetet, mely a magyar protestáns énekeskönyvek felekezeti befogadását, használatát leginkább tükrözi.

A könyv négy részből áll: a forrásokot feltáró bevezetőből, egy elméleti fejezetből, a XVI–XVII. századi énekeskönyv-történetből és a függelékből, mely statisztikai adatokat tartalmazó táblázatokat és korabeli forrásokat tesz elérhetővé.

A források között első helyen állnak az énekek (565 XVI. századi és 614 XVII. századi ének), a kéziratos és nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvek, iskolai, valamint magánénekeskönyvek ill. a graduálok. Forrásként tarthatóak számon az énekeskönyvek előszavai, a prédikációs kötetek, dogmatikák, kommentárok és hitviták.

Az *éneklést és énekszerzést meghatározó követelményrendszer* című fejezet azokat a bibliai utalásokat gyűjti egybe, melyekkel az éneklés hasznát és szükségességét kívánták a teológusok alátámasztani. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű a zsolttárok szerepe, melyek létükben igazolják az istendicséret szükségességét, valamint az E 5,18–20 és a Kol 3,16–17, melyek az énekek műfaji tagolásának (zsolttárok „psalmoi”, dicséretetek „hymnoi” és lelki énekek „ó dai pneumatikai”) lehettek alapjai. Teológusonként változó, hogy műfaji felosztásként értelmezték-e ezt a három kifejezést, vagy szinonimaként.

A fejezet második felében az énekek használatáról szóló feltételezések csak a források alapos ismeretében vázolhatóak, mivel erre vonatkozóan nem született összefoglaló írások. Az énekeskönyvek szerkezete is tükrözi, hogy az istentiszteletek mely részén hangzott el népnyelvi ének, a temetési szertartás során mikor énekeltek, és a kántoron kívül a kórusnak, az iskolamesternek milyen szerepe volt az éneklésben. A gyülekezeti, szertartási énekek és a zsolttárénekek felekezeti sajátosságait, a genfi zsolttárok vázlatos történetét, a *Zsolttárkönyv* helyének és befogadásának vitáját jól szemlélteti a III. fejezet énekeskönyv-története. A protestáns istentiszteletek zenei életéről szóló alfejezetben Bárdos Kornél, Csomasz Tóth Kálmán, Papp Géza és Ferenczi Ilona tanulmányai mentén, s a források adatai alapján a hangszerek szerepe, a kotta ismerete, a vokális többszólamúság elterjedése rajzolódik ki.

A magyar énekeskönyvek történeti tagolása nem követheti a német mintát —a reformáció kora, a konfesszionizmus kora, melyen belül: ellenreformáció, ortodoxia, misztika és pietizmus (271.)— az eltérő történelmi és vallási helyzet miatt. A befogadófelekezet-szempon-tú énekeskönyv-történet az anyag természetéből adódott: bár az énekeskönyvek használatát egyik felekezet esetében sem korlátozta egyházi rendelet, kitermelődtek felekezeti jellegzetességeik.

E szempontok szerint a következő korszakolás született: az énekeskönyvek ún. *reformáció-protestáns* korszaka 1535–1568; a *felekezeti* (evangélikus, református és unitárius) énekeskönyvek kora 1569–1642; a *protestáns* énekeskönyvek kora 1635–1700; a XVII. század utolsó évtizede, a *felekezeti* énekeskönyvek kora.

A közös protestáns típusú énekeskönyvek korszakát Újfalvi Imre kezdeményezése nyitotta meg. Ezek egymásra hatásának történetét gazdagítja az egyes nyomdák szerinti elkülönítés szempontja (váradi típus, bártfai típus, lőcsei, kassai). Az unitárius énekeskönyvek történetét újraírja Hoppál Péter felfedezése (tizennégy, eddig ismeretlen unitárius kéziratot graduál-énekeskönyvet fedezett fel).³

A III. fejezetben található énekeskönyv-történet középpontjában az önálló gyülekezeti-énekeskönyv-kiadások, illetve az olyan vegyes típusú kiadványok állnak, melyek rendelkeznek önálló énekeskönyv résszel. A Szenci Molnár Albert-féle *Zsoltárkönyv*-kiadás külön alfejezetet igényelne, de a gyülekezeti-énekeskönyv-kiadások történetében csupán utalásszerűen jelenik meg, de ezek az utalások elengedhetetlenek a történet értelmezéséhez.

„Az egyes énekeskönyv-kiadások leírása és elemzése —az RMNY és az előző fejezetben felsorolt nemzetközi szakirodalom munkáját hasznosítva— bibliográfiai, irodalom- és egyháztörténeti, valamint himnológiai szempontból történik.” (102.) A megjelenés időrendjében haladnak a kiadványok, s a bibliográfiai adatokon kívül a befogadók *felekezetének*, a *kiadó*, *szerkesztő* személyének, a *könyv felépítésének* (előszó, tartalomjegyzék), *szerkezetének* (himnológiai és műfaji szempontú kivonat) leírása mellett az *énekoerse*k száma és az énekgyűjtemény *kapcsolódása* más kiadásokhoz struktúrálja az adatközlést.

Az ima-énekeskönyvek vegyes típusa (III.3) nem tartozik szorosan a kötet vizsgálati körébe, mégis érdekes adalékokkal szolgál az énekeskönyvek hatás-történetéhez néhány fontosabb kötet megemlítése. Az 1641 Debrecen (RMNY 1874), *KERES/ZTYEN/ IMA/DSA/G/OK/ egy-n/ehany/ szep /enekek/kel.* református ima-énekeskönyv egyedülálló szerkesztése figyelemreméltó. A kötet egyéni és gyülekezeti éneklésre és imádságos használatra egyaránt alkalmas. Az egyes imatémákat és kazuális szolgálatokat egy vagy több imádság vezeti be, majd az imádságban megfogalmazott könyörgésekhez kapcsolódó énekek következnek. Az énekek efféle, más gyűjtemények szerkesztésétől független elrendezése, a használatot megkönnyítő eljárás az imádság és éneklés „egymást feltételező összetartozásán” (257.) szerveződött. Érdekes lenne megvizsgálni az énekek és imádságok egymás mellé rendezését például a textusok s énekek egymás mellé rendelése fényében („Eredetileg Bornemisza a *Foliopostillával* (RMNY 541) egy kötetben szeretne volna közölni énekeskönyvét, de a két kötet terjedelmessége megakadályozta e cél megvalósítását. A közös használatot így azzal segítette elő, hogy a postilla egyes prédikációi előtt és után feltüntet- te az éneklendő dicséretet sorát is.” 131.)

³ Magyar Egyházzene IX (2001/2002) 429.

Az *énekeskönyv-történeti összegzés* (III.4.) az egyes énekeskönyvek elemzése után általánosan jellemző vonásokat, szerkesztési szokásokat, statisztikát közöl. A címlapok információ-típusainak értelmezése után az összegző táblázatból kiderül, hogy 1536-tól 1700-ig 54 gyülekezeti énekeskönyv-kiadást ismerünk, melynek 112, nagyjából csonka példánya maradt fenn, valamint 1598-tól 1698-ig 18 temetési énekeskönyv kiadása ismert: 32 példány maradt fenn. A táblázat tájékoztat a felekezeti megoszlásról, illetve az énekszámokról. Megfigyelhető, hogy az evangélikus énekeskönyvek általában több énekverset tartalmaznak, mint a református vagy az unitárius énekgyűjtemények, aminek oka egyrészt a kiadók potenciáiban (anyagi, nyomdászati, képzettségi), másrészt a „szigorú egyházi megkötöttség hiányában” (269.) is kereshető.

Az énekek irodalomtörténeti szempontú elemzésének alapját az énekek kritikai kiadásai alapozhatják meg a szerző meglátása szerint.

Az egyes énekeskönyvek közötti kapcsolatot összegző fejezet (III.4.3.) Sztárai Mihály énekeinek kiadástörténetével szemlélteti, milyen bonyodalmas utat járhat be egy kézirat, még a kiadásig eljut. Ehhez a fejezethez érdemes tanulmányozni az 1/A függelék, mely az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben (RMNY1628/1) megjelent énekek elő- és utóéletét mutatja be egy szemléletes táblázatban.

Az 1. sz. *függelékben* táblázatokba rendezve található az 1635-ös lőcsei énekeskönyv énekeinek elő- és utóélete, az énekeknek a különböző énekeskönyvekben való előfordulásának és helyének jelölésével, valamint a *Zöngedező mennyei kar* énekeinek (Lőcse, 1692–1696) eredetét (mely nyelvből fordították) feltáró, az újszerű, evangélikus kezdeményezés szerkesztéstörténetét szemléltető táblázat. A 2. sz. *függelék* a temetési énekek előfordulását mutatja 13 jelentősebb kiadványban. A 3. sz. *függelék* 28 magyar és latin nyelvű énekeskönyvi előszót, éneklés hasznáról szóló prédikációt (ill. prédikációrészletet), teológiai értekezést, ajánlólevelet, agendarészletet tartalmaz 1536-tól 1697-ig, lelkészek, teológiai tanárok, kántorok és nyomdászok szerzésében. A szövegek betűhív forrásközlések, gazdag kritikai jegyzeteléssel.

A *bibliográfia* a XVI–XVII. századi református énekköltészet szakirodalmának diszciplínák szerinti tagoltságát tükrözi: egyházzenei, egyháztörténeti, eszmétörténeti, irodalomtörténeti, könyvészeti, zeneelméleti, himnológiai szempontú dolgozatok alkotják a téma szakirodalmát. Csak e tudományterületek átfogó ismerete és az egyes diszciplínák párbeszédének eredménye lehet e korszak adekvát megértése. Az egyes énekeskönyvekkel, énekszerzőkkel, egy-egy kulturális régió, vagy felekezet, esetleg egyházközösség szokásaival foglalkozó írások, pár évtizedes terminusok énekköltészetét feldolgozó tanulmányok ugyan törekszenek e nézőpontok ötvözéséből adódó árnyaltabb szemléletre, de a kutatás számára nélkülözhetetlenné vált e két század gyülekezeti énekköltészetét folyamatában látó, az egyes énekgyűjteményeket az énekeskönyvek intertextuális mezéjében értelmező hatástörténetre. A bibliográfia is tükrözi a szerző élénk érdeklődését Csomasz Tóth Kálmán, Czeglédy Sándor, Fekete Csaba teológusok írásai iránt, ami a teológiai, irodalmi, könyvészeti kutatások ötvözésének esélye.

Tóth-Mihala Veronika (Debrecen)